

Поміж сірих сутінків
Рута Шепетіс

Вони гинутимуть від куль енкаведистів, від цинги й тифу, але не припинятимуть вірити, що колись побачать замість крижаного моря Лаптевих рідну Балтику. Історію депортованих литовців – свою історію – розповість п'ятнадцятирічна художниця Ліна. Так, як уміє найкраще, – олівцями й сірою аквареллю з попелу. Про перше кохання, про зниклого в сибірських тюрмах батька, про матір, яка стоїть на колінах перед застреленою дівчиною, про безнадію і віру в силу людської гідності, з якою маленький народ здолав великі випробування.

Рута Шепетіс

Поміж сірих сутінків

© Ruta Sepetys, 2011

© Katrina Damkoehler, map illustrations, 2011

© Nemiro Ltd, видання українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад та художнє оформлення, 2016

Поміж сірих сутінків

Присвячую пам'яті Йонаса Шепетіса

Подорож

Ця мапа призначена для того, щоб показати ту величезну відстань, яку проїхали Ліна та її сім'я. Вона не претендує на точне відтворення всіх державних кордонів.

Час і відстань

Ця мапа призначена для того, щоб показати ту величезну відстань, яку проїхали Ліна та її сім'я. Вона не претендує на точне відтворення всіх позначених місць.

День 1 Каунас, Литва

День 3 Вільнюс, Литва

День 4 Мінськ, Білорусь

День 5 Орша, Білорусь

День 6 Смоленськ, Росія

День 21 Перетин Уральських гір

День 30 Омськ, Сибір

День 42 Трудовий табір, Алтай

День 306 Трудовий табір, Алтай

День 313 Бійськ, Сибір

День 319 Табір Макаров

День 320 Береги Ангари

День 350 Усть-Кут, Сибір

День 380 Якутськ, Сибір

День 410 Перетин Північногополярного кола

День 440 Трофимовськ, Заполяр'я

Злодії та повіі

Мене забрали в нічній сорочці.

Озираючись назад, розумію, що ознаки цього були: родинні світлини спалювали в каміні, мама зашивала найкраще срібло й коштовності за підкладку пальта пізно вночі, тато не повернувся з роботи. Мій молодший братик Йонас питав, що це означає. Я теж питала, але, мабуть, відмовлялася визнавати ці ознаки. Лише згодом я зрозуміла, що мама й тато планували втекти. Ми не втекли.

Нас узяли.

14 червня 1941 року. Я перевдяглася в нічну сорочку і сіла за стіл писати листа двоюрідній сестрі Йоані. Я відкрила новий блокнот зі сторінками кольору слонової кістки і пенал, який мені тітка подарувала на п'ятнадцятиріччя.

Вечірній вітерець дихав з відчиненого вікна над столом, гойдав фіранку. Чути було запах конвалій, які ми з мамою посадили два роки тому.

Люба Йоано...

У двері не стукали. У двері били з усієї сили – від цього звуку я підскочила на стільці. Гупали щосили кулаками. У домі не було чути ані звуку. Я встала з-за столу й визирнула в коридор. Мама стояла біля стіни обличчям до карти Литви в рамці. Її очі були заплющені, а на обличчі така тривога, якої я ще ніколи не бачила. Вона молилася.

– Мамо, – сказав Йонас: у ледве прочинених дверях видніли тільки його очі, – ти не будеш відчиняти? Здається, вони зараз їх виламають.

Мама повернула голову і побачила, як ми з Йонасом визираємо зі своїх кімнат. Вона спробувала усміхнутися:

– Так, милий, я відчиню. Я нікому не дам виламати наші двері.

Стукіт її підборів дерев'яною підлогою відлунював у коридорі, а край довгої вузької спідниці колихався трохи вище черевиків. Мама була красива й ошатна, просто приголомшливо гарна, її незвично широка усмішка осявала все довкола. Мені пощастило мати таке саме волосся медового кольору, як у неї, і такі ж блакитні очі. А в Йонаса – мамина усмішка.

З передпокою лунали гучні голоси.

– НКВД! – прошепотів блідий Йонас. – Тадас казав, що вони його сусідів кудись повезли вантажівкою. Вони арештовують людей.

– Ні. У нас цього не буде, – відказала я.

Радянській таємній поліції в нашому домі немає чого робити. Я пішла коридором, прислухалась і визирнула з-за рогу. Йонас мав рацію. Троє офіцерів НКВД оточили маму. На них були сині кашкети з червоним краєм і золотою зіркою. У високого офіцера в руці були наші паспорти.

- Нам потрібно більше часу. Уранці будемо готові, - сказала мама.

- Двадцять хвилин - або ви взагалі ранку не побачите! - відказав офіцер.

- Прошу вас говорити тихіше, у мене діти, - прошепотіла мама.

- Двадцять хвилин! - гаркнув офіцер. Він кинув недокурену цигарку на чисту підлогу нашої вітальні і втер її в дошки чоботом.

З нами мало статися те саме, що й із цигаркою.

2

Нас арештовують? Де тато? Я побігла до кімнати. На підвіконні з'явилася свіжа хлібина, під яку була запхана велика пачка рублів. До дверей підійшла мама, а від неї не відставав Йонас.

- Але, мамо, куди це ми? Що ми зробили? - питав він.

- Це непорозуміння. Ліно, ти чуеш? Нам треба діяти швидко і запакувати все потрібне, але не обов'язково дороге для нас. Розумієте? Ліно! Головне - одяг і взуття. Постарайся все, що можеш, скласти в одну валізу.

Мама глянула в бік вікна. Швидко пересунула хліб і гроші на стіл і зашторила вікно.

- Обіцяйте: якщо хтось пропонуватиме вам допомогу, не звертайте уваги! Ми самі дамо цьому раду. Ні родичів, ні друзів сюди втягувати не можна, розумієте? Навіть якщо хтось гукатиме вас - не відповідайте.

- Нас арештовують?.. - почав Йонас.

- Обіцяйте!

- Я обіцяю, - тихо сказав Йонас. - А де тато?

Мама мить помовчала, швидко моргаючи.

- Він нас зустріне. У нас двадцять хвилин. Збирайтеся. Швидко!

Спальня закрутилася перед очима. Мамин голос відлунював у голові: «Швидко! Швидко!» Що відбувається? До тяти мене привело тупотіння мого десятирічного братика, який бігав своєю кімнатою, - немовби за шнур смикнули. Я витягла з шафи валізу і відкрила, поставивши на ліжку.

Рівно рік тому Радянський Союз ввів війська в нашу країну. Потім, у серпні, Литву було офіційно приєднано до Союзу. Коли я стала нарікати на це за столом, тато крикнув на мене і сказав ніколи, за жодних обставин не казати нічого поганого про СРСР. Він відіслав мене до кімнати. Після того я нічого такого вголос не казала. Але багато про це думала.

- Черевики, Йонасе, зміну шкарпеток, пальто! - кричала мама з коридору.

Я поклала на дно порожньої валізи родинне фото в позолоченій рамці. Обличчя дивилися на мене зі світлини в щасливому незнанні того, що буде далі. Знято було на Великдень два роки тому. Бабуся ще жива. Якщо нас дійсно забирають до в'язниці, хай вона залишиться зі мною. Але ж нас не можуть посадити у в'язницю. Ми нічого поганого не зробили.

По всьому будинку були чути гупання й тупіт.

- Ліно! - мама забігла до кімнати з оберемком речей. - Не барись! - вона різко відчинила мою шафу і шухляди комода, гарячково витягаючи речі, кидаючи їх у мою валізу.

- Мамо, я не можу знайти альбом. Де він? - у паніці питала я.

- Не знаю. Купимо новий. Складай одяг. Швидко!

У кімнату вбіг Йонас. Він був у шкільній формі з краваткою, з портфелем. Біляве волосся акуратно зачесав на один бік.

- Мамо, я готовий, - тремтливим голосом сказав він.

- Н-ні! - мама затнулася, побачивши, що Йонас зібрався, як на урок. Вона віддихалась і сказала тихіше: - Ні, серденько, потрібна валіза. Ходи зі мною, - вона потягла брата за руку до його кімнати. - Ліно, вдягни шкарпетки, взуйся. Швидко! - Вона кинула мені літній дощовик. Я вдягла його.

Я взула сандалі, схопила дві книжки, стрічки, гребінець. Але де ж альбом? Я взяла блокнот, пенал, пачку рублів зі столу і сунула між тих речей, які ми накидали у валізу. Міцно застібнула замки й вискочила з кімнати, протяг смикнув фіранки, які колихалися над хлібиною, що так і лишалася лежати на столі.

Я побачила своє відображення у скляних дверях булочної і на мить зупинилася. У мене на підборідді лишалася цятка зеленої фарби. Витерла її і штовхнула двері. Над головою дзенькнув дзвоник. У крамниці було тепло і пахло дріжджами.

- Ліно, рада тебе бачити, - жіночка поспішила до прилавка. - Чим можу допомогти?

Чи я знаю її?

- Вибачте, я не...

- Мій чоловік - професор в університеті. Він працює з твоїм татом, - сказала вона. - Я тебе з батьками в місті бачила.

Я кивнула.

- Мама просила взяти у вас хлібину, - сказала я.

- Звичайно, - відказала жіночка і полізла під прилавок.

Вона загорнула пухку хлібину в брунатний папір і вручила мені. Коли я простягнула їй гроші, жіночка тільки похитала головою.

- Прощу тебе! - прошепотіла вона. - Це ми перед вами в неоплатному боргу.

- Не розумію... - я знову простягнула їй монетки.

Вона не звернула на них уваги.

Дзенькнув дзвоник. Хтось увійшов до крамниці.

- Переказуй батькам від мене найщиріші вітання! - сказала жіночка, збираючись обслуговувати наступного покупця.

Увечері я розповіла татові про хліб.

- Це з її боку дуже гарно, але необхідності в тому немає, - відказав він.

- А що ж ви з мамою їй зробили? - спитала я.

- Та нічого особливого, Ліно. Ти вже всі уроки приготувала?

- Але ж чимось ви заслужили на цей хліб! - не відставала я.

- Та ні на що ми не заслужили. Просто годиться поводитися правильно, Ліно, і не треба за це чекати подяки чи нагороди. Ну а тепер - повертайся до уроків!

3

Мама спакувала таку саму велику валізу для Йонаса. Поряд із нею мій маленький, худенький брат виглядав іще дрібнішим, він насилу підняв ту валізу двома руками, відхилившись назад. Але на вагу не нарікав і допомоги не просив.

У домі почулося, як б'ється скло і порцеляна, - щось болісно брязкало, звуки лунали один за одним. Ми знайшли маму в ідальні - вона кидала на підлогу кристаль і порцеляну. На її обличчі блищали краплі поту, а золотаві локони спадали на очі.

- Мамо, ні! - закричав Йонас і побіг просто по скалках, які вкривали підлогу.

Я відтягла його, не дала схопити келих.

- Мамо, - спитала я, - навіщо ти б'еш ці чудові речі?

Вона завмерла з порцеляною чашкою в руці й подивилася на нас.

- Бо я їх так люблю! - вона кинула чашку на підлогу й одразу потяглася по наступну, навіть не дивлячись, як розбилася ця.

Йонас заплакав.

- Не плач, золотко. Ми ще кращі купимо.

Двері розчохнулись, і в дім зайшли троє офіцерів НКВД з багнетами на гвинтівках.

- Що тут сталося? - вимагав пояснень високий, дивлячись на битий посуд.

- Це випадково, - спокійно відповіла мама.

- Знищуєте державну власність! - заревів він.

Йонас притягнув валізу ближче до себе, боячись, що вона будь-якої миті може перетворитися на «державну власність».

Мама подивилася у дзеркало в передпокої, щоб дати лад волоссю і вдягти капелюшок. Офіцер НКВД штурхнув її прикладом у плече, так що вона вдарилася обличчям у дзеркало.

- Буржуйські свині, вічно гаєте час. Здався тобі цей капелюх! - буркнув він.

Мама підвелася і поправила одяг: розправила спідницю, рівно вдягла капелюшок.

- Вибачте, - сухо відповіла вона офіцерові, після чого поправила кучері й приколола на капелюшок булавку з перлиною.

Вибачте? Чи вона справді це сказала? Ці люди виганяють її з дому серед ночі, штовхають - а вона просить вибачення? Потім вона взяла те саме довге сіре пальто, і я раптом усе зрозуміла. Вона грала з радянськими офіцерами - так обережно грають у карти, коли немає певності, що тобі здадуть наступного разу. Перед моїми очима постало те, як вона зашивала за його підкладку коштовності, папери, всілякі інші цінності.

- Мені треба в туалет, - сказала я, намагаючись відволікти їх від мами та її пальта.

- Тридцять секунд!

Я зачинилась і побачила себе в дзеркалі. Я навіть не уявляла, наскільки швидко все зміниться, поблякне. Коли б я знала, подивилася б на себе довше, щоб запам'ятати. Понад десять років після того я не дивилася у справжнє дзеркало.

4

Ліхтарі згасли. На вулиці стояла майже повна чорнота. Офіцери йшли за нами, підганяючи. Я побачила, як із-за штор у вікні визирає тихцем пані Раскунене. Щойно помітивши мій погляд, вона сховалася. Мама штовхнула мене під лікоть, щоб я не підводила голови. Йонасу нелегко було з валізою. Вона біла його по ногах.

- Давай! - командував офіцер по-російськи. Швидко, весь час швидко.

Ми перейшли перехрестя, рухаючись до чогось великого й темного. То була вантажівка, її оточували енкаведисти. Ми підійшли до задньої частини машини. Там люди сиділи на своїх речах.

- Підсади мене, поки вони цього не зробили, - швидко прошепотіла мені мама, щоб офіцери не торкалися її пальта.

Я виконала її прохання.

Офіцери вкинули в кузов Йонаса. Він упав долілиць, а на нього зверху кинули валізу. Я опинилася у кузові без падіння, але, коли я встала, якась жінка поглянула на мене й затулила рот рукою.

- Ліно, люба, застібнися, - сказала мама.

Я глянула вниз і побачила, що на мені нічна сорочка у квіточку. Гарячково шукаючи альбом, я забула перевдягтися. Також я побачила високу жилаву гостроносу жінку, яка дивилася на Йонаса. Панна Грибайте. Учителька з нашої школи, немолода й незаміжня, одна з найсудоріших. Упізнала я ще кількох людей: бібліотекаря, господаря поблизького готелю і кількох чоловіків, з якими тато розмовляв на вулиці.

Ми всі були в якомусь списку. Я не знала, що це за список, знала тільки, що ми там записані. Як, вочевидь, і решта п'ятнадцятеро людей, які сидять тут із нами. Офіцери захряснули двері вантажівки. Лисий чоловік, який сидів переді мною, застогнав.

- Ми всі помremo, - сказав він. - Точно ж помremo.

- Дурниці! - швидко відповіла мама.

- Але ж помremo, - не відступався він. - Це - кінець.

Машина швидко, рвучко поїхала, так що люди почали падати з сидінь. Лисий пан раптом підхопився, переліз через край кузова й вистрибнув. Упав на

бруківку і заревів, як звір у пастці. Люди в кузові скрикнули. Машина з різким виском загальмувала, з кабіни вискочили офіцери. Вони відчинили кузов, і я побачила, як чоловік звивається від болю на землі. Вони підняли й закинули його скулене тіло назад у кузов. Було видно, що одна нога в нього скалічена. Йонас затулив обличчя маминим рукавом. Я тихо взяла його за руку. Він тремтів. Перед очима в мене пливло. Я міцно їх стулила, потім розплющила. Машина знову рвонула вперед.

- Ні! - лементував чоловік, схопившись за ногу.

Машина зупинилася біля лікарні. Усім, здається, стало легше на душі: зараз лисому панові нададуть допомогу. Але цього не сталося. Вони чекали. Жінка, внесена у список, саме народжувала. Щойно буде перерізано пуповину, і матір, і дитя мали вкинути в машину.

5

Минуло майже чотири години. Ми сиділи в темряві перед лікарнею і не могли нікуди вийти. Мимо проїжджали якісь інші машини, у кузовах деяких під сіткою теж сиділи люди.

На вулицях починався рух.

- Рано ми приїхали, - сказав мамі хтось поруч. Чоловік поглянув на годинник. - Скоро третя ранку.

Лисий чоловік, лежачи на спині, розвернув обличчя до Йонаса:

- Хлопче, заткни мені рот і затисни ніс. І не відпускай.

- Ні, він нічого подібного робити не буде! - сказала мама і пригорнула Йонаса ближче до себе.

- Дурна жінко. Чи ви не розумієте, що все лише починається? У нас іще є шанс померти гідно.

- Елено! - почулося з вулиці.

Я побачила: у тіні дерев ховається мамина двоюрідна сестра Регіна.

- Вам на спині легше лежати? - спитала мама в лисого чоловіка.

- Елено! - почулося знову, трохи гучніше.

- Мамо, мені здається, вона тебе кличе, - прошепотіла я, не зводячи погляду з енкаведиста, який кутив з другого боку машини.

- Вона мене не кличе, - сказала мама голосно. - Вона божевільна! Ідіть своєю дорогою і дайте нам спокій! - крикнула вона.

- Але ж, Елено, я..

Мама відвернулася і вдала, що поглинута розмовою зі мною, абсолютно не зважаючи на сестру. Біля лисого чоловіка в кузов упав невеликий вузлик. Чоловік жадібно його схопив.

- І це ви, добродію, говорили про гідність? - сказала йому мама. Вона вирвала в нього з рук вузол і сховала в себе під ногами. Мені було цікаво, що ж там. Як могла мама обізвати власну двоюрідну сестру божевільною?! Адже Регіна так ризикувала, коли пішла її шукати!

- Ви дружина Костаса Вілкаса, проректора університету? - спитав чоловік у костюмі, який сидів трохи нижче від нас.

Мама кивнула, заламуючи руки.

Я дивилася, як мама заламує руки.

У ідальні приглушені голоси то гучнішали, то тихішали. Чоловіки сиділи вже кілька годин.

- Серденько, принеси ім кавник, - попросила мене мама.

Я підійшла до порога ідальні. Над столом висіла хмара тютюнового диму, яку не випускали назовні зачинені вікна й закриті штори.

- Репатріація, якщо вдасться, - сказав тато, різко замовкнувши, коли побачив мене у дверях.

- Чи бажаєте ще кави? - спитала я, тримаючи в руках срібний кавник.

Дехто за столом опустив очі. Хтось кахикнув.

- Ліно, ти перетворюєшся на справжню юну даму, - сказав татів університетський товариш. - І я чув, ти дуже обдарована художниця.

- Так і є! - сказав тато. - У неї неповторний стиль. І вона надзвичайно розумна, - додав він, підморгнувши мені.

- То значить, у матір вдалася! - пожартував хтось за столом.

Усі засміялися.

- Скажи-но мені, Ліно, - сказав газетяр, - якої ти думки про нову Литву?

- Ну, - перебив його тато, - це все-таки не юнацька розмова, правда?

- Це буде розмовою для всіх, Костасе, - відказав журналіст, - від старого до малого. До того ж, - посміхнувся він, - не буду ж я це в газеті друкувати!

Тато засовався на стільці.

- Що я думаю про радянську анексію? - я мить помовчала, не дивлячись батькові в очі. - Я вважаю, що Йосиф Сталін - нахабний агресор. І вважаю, що ми маємо вигнати його війська з Литви. Їм не можна дозволяти прийти і брати все, що хочеться, і...

- Годі, Ліно. Лишай тут кавник і повертайся до мами на кухню.

- Але ж це правда! - не відступалася я. - Це несправедливо!

- Годі! - сказав тато.

Я повернулася на кухню, ненадовго зупинившись, щоб підслухати.

- Не заохочуй її, Владасе. Дівчина вперта, вона мене смертельно лякає, - сказав тато.

- То що ж, - відповів журналіст, - тепер ми бачимо, наскільки вона подібна до свого батька, чи не так? Справжню партизанку виховав, Костасе.

Тато мовчав. Зібрання скінчилось, і гості виходили з дому по черзі, через певні проміжки, одні через парадні двері, інші - чорним ходом.

- Університет? - спитав лисий, і далі кривлячись від болю. - Ну, тоді його далеко повезли...

Мій шлунок стиснувся, немов від удару. Йонас у відчай подивився на маму.

- Власне, я працюю в банку і бачив твого батька вчора надвечір, - усміхнувся якийсь чоловік Йонасові.

Я розуміла, що це неправда. Мама вдячно йому кивнула.

- То, значить, бачив його по дорозі до могили! - похмуро відказав лисий.

Я готова була спелити його очима: скільки ж клею треба, щоб заклеїти тобі пельку!

- Я збираю марки. Я простий колекціонер, і вони мене шлють на смерть, бо я листувався з іншими колекціонерами за кордоном. А от університетського точно ж першим номером у список внесли за те, що...

- Замокніть! - вихопилося в мене.

- Ліно! - зупинила мене мама. - Ти маеш негайно перепросити. Бідолашному панові дуже боляче, він сам не розуміє, що каже.

- Я дуже добре розумію, що кажу! - відказав пан, не зводячи з мене очей.

Лікарня відчинилась, і звідти вихопився страшний крик. Енкаведист тягнув сходами босу жінку в закривавленій лікарняній сорочці.

- Моя дитина! Будь ласка, нічого не робіть моїй дитині! - кричала вона. Вийшов інший офіцер, несучи сповитий згорток. За ним вибіг лікар, хапаючи енкаведиста за одяг.

- Прошу вас, ви не можете забрати новонародженого. Дитина не виживе! - кричав лікар. - Пане, благаю вас! Будь ласка!

Офіцер розвернувся і вдарив лікаря по коліну підбором чобота.

Жінку підняли в кузов. Мама і панна Грибайте посунулися, щоб їй можна було покласти поряд із лисим. Дитину передали знизу.

- Ліно, будь ласка, - сказала мама, передаючи мені червоне маля. Узявши згорток, я відразу навіть крізь пальто відчула тепло маленького тільця.

- Боже, моя дитина! - заплакала жінка, дивлячись на мене.

Дитина тихо скрикнула й замахала крихітними кулачками. Її боротьба за життя почалася.

6

Чоловік із банку передав мамі свій піджак. Вона накинула його на плечі породіллі і прибрала в неї з обличчя волосся.

- Усе гаразд, люба, - сказала їй мама.

- Вітас! Мого чоловіка забрали, Вітаса! - видихнула молодиця.

Я подивилася на розчервоніле личко в пелюшках. Новонароджене. Дитина прожила лише кілька хвилин, а їй вже Совети записали в злочинці. Я пригорнула дитинку і торкнулася їй лоба губами. Йонас прихилився до мене. Якщо вони таке зробили з оцим малям, то що чекає на нас?

- Як вас звати, люба? - спитала мама.

- Она, - молода матір витягнула ший. - Де моя дитина?

Мама взяла згорток у мене і поклала на груди жінці.

- Моя дитинка! Мила моя дитинонько! - заплакала жінка, цілуючи маля.

Машина рвонула вперед. Она благально подивилася на маму.

- Моя нога! - стогнав лисий.

- Чи є тут медики? - спитала мама, переводячи погляд від обличчя до обличчя. Люди хитали головами. Хтось навіть очей не підвів.

- Я спробую шину накласти, - зголосився банківський працівник. - Чи є в кого-небудь щось пряме? Будь ласка, допомагаймо одне одному.

Люди ніяково завозилися, замислившись, що в них такого є серед речей.

- Пане! - сказав Йонас. Він простягнув невеличку шкільну лінійку. Літня жіночка, яку вразило те, що я в нічній сорочці, заплакала.

- О так, це дуже добре, - відказав пан із банку й узяв лінійку.

- Дякую, золотко, - усміхнулася мама до Йонаса.

- Лінійка? Ви що, мені ногу шкільною лінійкою вправлятимете?! Ви з глузду з'їхали! - розкричався лисий.

- Наразі це найкраще, що в нас для цього є, - відказав банківський працівник. - А в кого є чим прив'язати?

- Пристрельте мене хто-небудь! - лементував лисий.

Мама зняла з шиї шовкову хустку і дала банківському працівникові. Бібліотекарка теж розв'язала шарф, панна Грибайте стала порпатись у торбі. Сорочка Они спереду просякала кров'ю.

Мені стало млосно. Я заплющила очі, намагаючись подумати про щось - про будь-що, аби заспокоїтись. Уявила свій альбом. Відчула, як рука сама поворухнулася. Образи, немов картинки з чарівного ліхтаря, зарухалися в мене перед очима. Наш дім. Мама пов'язує татові краватку на кухні, конвалії, бабуся... Її лице чимось мене заспокоїло. Я подумала про фотографію у валізі. Бабусенько, подумала я, допоможіть!

Ми прибули на якийсь полустанок за містом. Увесь він був забитий такими самими радянськими вантажівками, повними людей. Ми проїхали повз якусь машину, з кузова якої визирали чоловік і заплакана жінка.

- Пауліна! - гукав чоловік до нас. - Чи не у вас наша дочка Пауліна?

Я похитала головою.

- А чому ми за містом, а не на каунаському вокзалі? - спитала літня жінка.

- Може, так легше нас із родинами організувати. Адже на головному вокзалі стільки людей, - відповіла мама.

Певності в маминому голосі не було. Вона намагалася переконати себе. Я роззирнулася. Полустанок притулився в якійсь безлюдній місцині, навколо стояв темний ліс. Я відчула, як підіймається край килима і велетенська радянська мітла змітає нас під нього.

- Давай! - закричав енкаведист і відкрив кузов.

Полустанок був повний машин, офіцерів і людей з речами. Із кожною миттю шум гучнішав.

Мама нахилилася до нас і поклала руки нам на плечі.

- Тримайтеся мене. Якщо треба, тримайтеся за пальто. Ми не повинні загубити одне одного.

Йонас учепився в мамине пальто.

- Давай! - кричав офіцер, смикнувши якогось чоловіка з кузова так, що той упав на землю.

Мама й банківський працівник почали допомагати решті. Я тримала немовля, поки спускали Ону.

Лисий корчився від болю, коли його зносили з машини.

Чоловік із банку підійшов до енкаведиста.

- У нас є люди, які потребують допомоги медиків. Будь ласка, знайдіть лікаря.

Офіцер не звернув уваги.

- Лікарі! Медсестри! Нам потрібна медична допомога! - кричав чоловік у юрбу.

Енкаведист схопив банківського працівника, приставив йому до спини гвинтівку і повів геть.

- Мої речі! - крикнув чоловік.

Бібліотекарка схопила валізу чоловіка з банку, але не встигла передати йому: той уже зник у натовпі.

Зупинилася якась литовка і назвалася медсестрою. Вона зайнялася Оною та лисим чоловіком, а ми всі стояли колом навкруг них. Було багато пилу. Босі ноги Они вже облипли брудом. Мимо ходили маси людей, і всі намагалися не помічати відчайдушних облич інших. Я побачила дівчинку з моєї школи: вона разом із мамою проходила повз. Вона підняла руку, хотіла мені помахати, але мати затулила їй очі рукою.

- Давай! - гаркнув енкаведист.

- Ми не можемо лишити цих людей, - сказала мама. - Ви маєте дати нам ноші.

Офіцер тільки засміявся:

- Так понесете.

Ми понесли. Двоє чоловіків із нашої машини несли лисого, той лементував. Я несла маля й валізу, а мама підтримувала Ону. Йонас щосили тяг решту речей, йому допомагала бібліотекарка.

Ми дійшли до платформи. Там хаос просто стояв у повітрі. Розлучали родини. Діти плакали, матері благали. Двоє енкаведистів тягли кудись чоловіка. Жінка його не відпускала, і її протягли кілька метрів і лише тоді змогли відкинути ударами чобіт.

Бібліотекарка взяла в мене немовля.

- Мамо, а тато тут? - спитав Йонас, не відпускаючи її пальта.

У мене виникало те саме питання. Коли, де ці радянські офіцери схопили мого батька? Чи дорогою на роботу? Чи, може, коло газетного кіоску в обід? Я вдивлялася в юрмища на платформі. Були там літні люди. У Литві завжди шанували старість, а зараз наших стареньких гнали кудись, немов худобу.

- Давай! - Енкаведист схопив Йонаса за плечі й потяг кудись.

- Ні! - крикнула мама.

Вони забирали Йонаса. Мого красивого славного братика, який виганяв тарганів з хати, замість того щоб їх давити, який віддав свою лінійку, щоб перев'язати поламану ногу надокучливому лисому дідку.

- Мамо! Ліно! - кричав він, махаючи руками.

- Стійте! - закричала я і кинулася за ними.

Мама схопила офіцера за одяг і заговорила до нього російською - чистою, швидкою. Він зупинився і став слухати. Вона заговорила до нього тихіше, спокійніше. Я нічого не розуміла. Офіцер смикнув Йонаса до себе. Я схопила брата за другу руку. Він безгучно ридав, його плечі трусилися. На штанях у нього з'явилася велика мокра пляма. Він опустив голову й заплакав.

Мама витягла з кишені пачку рублів, обережно показала її енкаведистові. Він простягнув руку і сказав мамі щось, зробивши жест головою. Мама зірвала з шиї бурштиновий кулон і сунула в руку енкаведистові. Йому, здається, було мало й цього. Мама й далі говорила щось російською і дістала з пальта кишеньковий годинник. Я знала цей годинник. Мамі він дістався від батька, і на його золотій кришці з другого боку вигравійоване його ім'я і прізвище. Офіцер схопив той годинник, відпустив Йонаса і почав кричати на інших людей.

Ви коли-небудь питали себе, якою є ціна людського життя? Того ранку життя мого брата вартувало кишенькового годинника.

- Усе добре, мій хороший. Із нами все гаразд, - запевняла мама Йонаса, обіймаючи його й цілючи його заплакане лице. - Правда, Ліно? У нас усе гаразд.

- Правда, - тихо сказала я.

Йонас, ще не переставши плакати, затулив руками мокру пляму на штанях: йому було соромно.

- Не хвилюйся, серденько. Перевдягнеш, - сказала мама, йдучи попереду, щоб сховати його за собою. - Ліночко, дай, будь ласка, братові плащ.

Я зняла свій плащ і дала мамі.

- Ти його зовсім трохи поносиш.

- Мамо, а навіщо він хотів мене забрати? - спитав Йонас.

- Не знаю, голубе. Але зараз ми разом.

Разом. Ось так ми стоїмо на платформі серед недоброї метушні: я у квітчастій нічній сорочці, а мій брат у легкому блакитному плащі-дощовику майже до землі. Мабуть, вигляд у нас був смішний і безглуздий, але ніхто на нас і не глянув.

- Пані Вілкене, швидко! - Це гугнявий голос панни Грибайте, вчительки. Вона кликала нас до себе. - Ми тут. Швиденько, бо людей розділяють!

Мама схопила Йонаса за руку.

- Ходімо, дітки.

Ми пробиралися крізь натовп, як човник крізь шторм, без певності, чи потонемо, чи втримаємося на плаву. Понад усією платформою, наскільки бачило око, стояли червоні дерев'яні вагони. Вони були зроблені абияк і брудні: у таких возять худобу. До них рухалися юрмища литовців із речами.

Мама вела нас крізь натовп, то підштовхуючи, то тягнувши за плечі. Я бачила побілілі пальці, які стискали ручки валіз. Якісь люди стояли на колінах і, плачучи, намагалися перев'язати розвалені валізи мотузкою, а енкаведисти топтали по їхніх речах. Заможні селяни та їхні родини несли відра, в яких хлюпало молоко, і голови сиру. Пройшов якийсь малюк із ковбасою завдовжки з нього. Він впустив свою ношу - і вона миттєво зникла під ногами натовпу. Якась жінка зачепила мою руку срібним свічником, пробіг чоловік з акордеоном. Я подумала про красиві наші речі, розбиті на підлозі вдома...

- Швидко! - крикнула панна Грибайте, роблячи нам знак. - Це родина Вілкасів, - сказала вона офіцерові з записником. - Вони в цьому вагоні.

Мама стала перед вагоном і почала уважно вдивлятися в натовп. «Ну будь ласка», - благав її погляд: вона виглядала нашого тата.

- Мамо, - прошепотів Йонас, - це ж вагони для корів і свиней!

- Так, я знаю. То в нас буде пригода, еге ж? - Мама підсадила Йонаса у вагон, і тут я почула, як плаче немовля і стогне чоловік.

- Матусю, ні! - сказала я. - Я з ними не хочу.

- Припини, Ліно. Їм потрібна наша допомога.

- А хтось інший не може їм допомогти? Нам теж допомога потрібна.

- Мамо! - Йонас хвилювався, що поїзд може поїхати. - Ви ж сідаєте, так?

- Так, серденько, сідаємо. Візьмеш оцю торбу? - мама розвернулася до мене. - Лінусю, ми не маємо вибору. Якщо можеш, постарайся не лякати брата.

Панна Грибайте простягнула згори руку мамі. А я? Мені ж теж страшно. Хіба це не важливо? Татку, де ж ти? Я озирнулася на платформу, де панував жакливий гармидер. Мені хотілося бігти й бігти, світ за очі, доки стане сил. Я б побігла до університету і шукала б там тата. Побігла б додому. Просто побігла б - і все.

- Ліно! - тепер мама стояла переді мною і взяла мене за підборіддя. - Я розумію. Це жах, - прошепотіла вона. - Ми маємо триматися разом. Це дуже важливо.

Вона поцілувала мене в лоб і розвернулася до вагона.

- Куди ми? - спитала я.

- Я ще не знаю.

- Ми що, маємо бути в оцих вагонах для худоби?

- Так, але я певна, що це ненадовго, - відповіла мама.

9

Повітря у вагоні було задушливе, повне тілесних запахів навіть при відчинених дверях. Люди тулилися всюди, сиділи на торбах. У кінці вагона великі дошки метрів зо два завширшки були встановлені як полиці. На одній з таких полиць лежала без сил Она, і дитя плакало біля її грудей.

- Ай! - мене вдарив по нозі лисий. - Обережно, дівчинко! Ти мало на мене не наступила!

- А де ж чоловіки? - спитала мама в панни Грибайте.

- Їх забрали.

- Тут потрібні чоловіки, щоб допомогти пораненому, - сказала мама.

- Нема їх. Нас якось по групах розсортували. Вони зараз усе людей ведуть і у вагон кидають. Є якісь літні чоловіки, але в них сил мало, - сказала панна Грибайте.

Мама роззирнулася вагоном.

- Давайте малих на верхню полицю примостимо. Ліно, посунь, будь ласка, Ону на нижній трохи, щоб діти могли залізти нагору.

- Не дурійте, жінко! - буркнув лисий. - Зробіть більше місця, то сюди більше напхають!

Бібліотекарка була менша від мене на зріст і кремезна. Вона була сильна й допомогла мені посунути Ону.

- Я пані Рімене, - відрекомендувалася вона Оні.

Пані... То й вона заміжня. А де ж її чоловік? Мабуть, там, де й тато. Дитина надсадно закричала.

- Ваше малютко - це хлопчик чи дівчинка? - поцікавилася пані Рімене.

- Дівчинка, - кволим голосом відповіла Она. Вона підігнула свої босі ноги, щоб звільнити ще трохи місця. Ноги були подряпані та облиплі грязюкою.

- Йй скоро істоньки час, - сказала пані Рімене.

Я роззирнулася вагоном. Голова в мене була немов окремо від тіла. У вагон напихали й напихали людей, прийшла і якась жінка з сином мого віку. Мене хтось смикнув за рукав.

- Ти зараз спати ляжеш? - спитало в мене мале дівча з білявим, аж перламутровим волоссям.

- Що?

- Ти сорочку нічну вдягла. Ти зараз спати лягатимеш? - вона показала мені потягану ляльку. - Це моя ляля.

Нічна сорочка. Я досі в нічній сорочці. А Йонас досі в моєму блакитному плащі. Я зовсім забула. Я проштовхалася до мами і Йонаса.

- Нам треба перевдягтися, - сказала я.

- Тут зараз тісно, валізу не відкриєш, - сказала мама. - Та й нема де перевдягатися.

- Ну будь ласка, - попросив Йонас, кутаючись у мій плащ.

Мама спробувала перейти в куток, але це нічого не дало. Вона нахилилась і ледь-ледь відкрила валізу. Засунула руку, стала шукати там щось навпомацки.

Я побачила свій рожевий светр і комбінацію. Урешті мама дістала мою темно-синю бавовняну сукню. Потім стала шукати штани для Йонаса.

- Вибачте, пані, - сказала вона до жінки, яка сиділа в кутку вагона. - Можна з вами помінятися місцями, щоб мої діти могли перевдягтися?

- Це - наше місце! - відрубала пані. - Ми не пересядемо!

Двоє її дочок подивилися на нас.

- Я розумію, що це ваше місце. Ми на секундочку, щоб діти не в усіх на очах перевдягалися.

Жінка нічого не сказала і склала руки на грудях.

Мама штовхнула нас у куток, майже просто на ту жінку.

- Но! - вигукнула жінка, виставивши руки перед собою.

- О, дуже перепрошую. Просто заради пристойності, - мама взяла в Йонаса мій плащ і розгорнула його, як ширму, затуливши нас від сторонніх очей.

Я швидко перевдяглась і затулила Йонаса ще й своєю сорочкою.

- Він впісявся, - сказала одна з дівчат, показуючи на мого брата. Йонас завмер на місці.

- Ти впісялася, дівчинко? - сказала я голосно. - Бідолашна!

Відколи ми зайшли до вагона, температура в ньому зростала й зростала. Мое обличчя огортав сирий запах поту. Ми проштовхалися до дверей, щоб трохи подихати. Поставили валізи одну на одну, зверху сів Йонас, тримаючи вузлик від тітки Регіни. Мама стала навшпиньки й намагалася визирнути на платформу, шукаючи очима тата.

- Ось вам, - якийсь сивий чоловік поставив на підлогу невеликий ящик. - Ставайте на нього.

- Дуже вам дякую! - сказала мама і зробила, як він пропонував.

- І давно? - спитав він.

- Відчора, - сказала вона.

- А чим він займається? - спитав сивий.

- Він проректор в університеті. Костас Вілкас.

- О так, Вілкас, - чоловік кивнув. У нього були добрі очі. - Які красиві діти.

- Так. У батька вдалися, - сказала мама.

Ми всі разом сиділи на оксамитовій канапі, Йонас – у тата на колінах. Мама була вбрана в зелену шовкову довгу сукню. Її жовте волосся спадало блискучою хвилею на одне плече, а смарагдові сережки зблискували на світлі. На татові був один з його темних костюмів. Я дібрала для себе кремону сукню з брунатним атласним поясом і таку саму стрічку в волосся.

– Яка красива сім'я, – сказав фотограф, установлюючи великий апарат. – Костасе, Ліна просто в тебе вдалася.

– Бідолашна, – віджартувався тато. – Будемо сподіватися, що, коли виросте, буде схожа на маму.

– Ага, сподівайся, – відповіла я йому.

Усі засміялися. Сяйнув спалах.

10

Я порахувала: сорок шість людей було напаківано в оцю клітку на колесах – а можливо, труну. Я малювала пальцями на пилюці в передній частині вагона, витирала малюнки, потім знову починала.

Люди балакали про те, куди нас везуть. Одні казали – до НКВД, інші – в Москву. Я оглянула людей. Обличчя дивилися в майбутнє, кожне по-своєму. Я бачила рішучість, гнів, страх, сум'яття. У когось – безнадія. Вони вже здались. А я?

Йонас відганяв від обличчя й волосся мух. Мама тихо розмовляла з жінкою, син якої був мій ровесник.

– Ви звідки? – спитав хлопець у Йонаса. У нього було темне хвилясте волосся і карі очі. У таких в школі часто закохуються.

– З Каунаса, – відповів Йонас. – А ви?

– Шанчяй[1 – Шанчяй (Шанці) – район Каунаса, відомий своїми казармами і тим, що там мешкали переважно військові.]

Ми мовчки, ніяково подивилися одне на одного.

– А де твій тато? – бовкнув Йонас.

– У литовському війську, – хлопець трохи помовчав. – Давно вдома не був.

Його мама була схожа на офіцерську дружину, витончену й не звиклу до бруду. Йонас балакав далі, я не одразу змогла його зупинити.

– Наш тато працює в університеті. Я Йонас. А це моя сестра Ліна.

Хлопець кивнув мені.

- А я - Андрюс Арвідас.

Я кивнула у відповідь і відвела очі.

- Як ти гадаєш, вони нас випускатимуть хоч на кілька хвилин? - спитав Йонас. - Тоді, якщо тато буде на станції, він нас побачить. Зараз він не може нас знайти.

- Енкаведисти нам не дуже взагалі щось дозволятимуть, - сказав Андрюс. - Я бачив, як вони били якогось чоловіка, котрий намагався втекти.

- Вони називали нас свинями, - сказав мій брат.

- Не слухай їх, Йонасе. Самі вони свині. Тупі свинюки, - сказала я.

- Тихо! Я б такого не казав! - відповів Андрюс.

- А ти хто такий, поліцай чи що? - спитала я.

Андрюс звів брови догори:

- Та ні, я просто хотів, щоб ви в халепу не потрапили.

- Не треба нам халепи, Ліно, - сказав Йонас.

Я озирнулася, поглянула на маму.

- Я віддала їм усе, що мала. Збрехала, сказала, що він недоумкуватий. У мене не було вибору, - пошепки розповідала мати Андрюса. - Інакше нас би розділили. Тепер у мене нічого немає, ані крихти.

- Розумію, - сказала мама, взявши жінку за руку. - З нами теж таке хотіли зробити, а хлопчику лише десять років.

Онина дитина заплакала. До мами проштовхалася пані Рімене.

- Вона намагається погодувати дитину, але щось не виходить. Воно ротиком узятися як слід не може.

Години тяглися, немов довгі дні. Люди стогнали від спеки й голоду. Лисий нарікав на свою ногу, інші намагалися облаштувати простір і речі. Я мусила покинути малювання на підлозі, натомість шкрябала малюнки нігтем на стіні.

Андрюс вискочив із вагона, щоб сходити в туалет, але енкаведист ударив його і вкинув назад. Кожен постріл і скрик змушували нас здригнутися. Ніхто вже не наважувався вийти з вагона.

Хтось помітив діру завбільшки з дошку там, де сиділа вперта жінка з дочками. Вони приховували діру і те, що з неї йшло свіже повітря. Люди насунули на неї, вимагаючи, щоб вони пересіли. Коли їх відтягли з того місця, ми всі по черзі використовували діру як туалет. Дехто просто не міг

змусити себе справити потребу так. Від тих звуків і запахів у мене закрутилася голова. Хлопчик звисив голову з вагона: його знудило.

Пані Рімене зібрала до купи всіх дітей і почала розповідати казки. Діти з усього вагона проштовхалися до нашої бібліотекарки. Навіть обидві дочки отієї буркітливої жінки пішли від матері й сиділи, загіпнотизовані чарівними казками. Дівчинка з лялькою прихилилася до пані Рімене і смоктала пальчик.

Ми сиділи колом на підлозі бібліотеки. Один із молодших хлопчиків лежав на спині й смоктав палець. Бібліотекарка гортала книжку з картинками, виразно читала. Я слухала й малювала персонажів у блокноті. Намалювала дракона – і серце закалатало. Він був живий. Я відчула хвилю його гарячого дихання, яка відкинула назад мое волосся. Потім я малювала принцесу, яка тікає, і її золотаві коси тягнуться за нею схилом гори...

– Ліно, ти готова йти?

Я підвела очі. Наді мною стояла бібліотекарка. Усі діти вже розійшлися.

– Ліно, чи все з тобою гаразд? Ти так розчервонілася. Тобі не погано, ні?

Я похитала головою і показала їй блокнот.

– Оце так! Ліно, це ти сама намалювала? – бібліотекарка швидким рухом потягнулася по блокнот.

Я всміхнулася й кивнула.

11

Сонце почало сідати. Мама заплела мое спітніле хвилясте волосся. Я намагалася поррахувати, скільки ж годин просиділи ми ув'язненими в цьому ящику, і гадала, скільки нам іще їхати. Люди іли те, що взяли з собою. Більшість ділилася харчами. Дехто – ні.

– Ліно, ота хлібина... – почала мама.

Я похитала головою. Чи справді хлібина й далі лежить на моєму столі?

– У мене немає хліба, – відказала я.

– Ну що ж, – сказала мама і понесла щось поїсти Оні. Мамині губи стислися: вона була розчарована.

Андрюс сидів, підтягнувши коліна до підборіддя, і курив цигарку. Він дивився на мене.

- Скільки тобі років? - спитала я.
- Сімнадцять, - він і далі дивився просто на мене.
- І давно ти палиш?
- А ти хто така, поліцей чи що? - сказав він і відвів очі.

Настала ніч. У дерев'яному ящику було темно. Мама сказала, що нам треба бути вдячними, що двері залишено відчиненими. Я не збиралася ні за що дякувати енкаведистам. Кожні кілька хвилин було чути тупіт чобіт понад вагоном. Мені не спалося. Було цікаво, чи є на небі місяць, а якщо є, то який він. Тато казав: учені вважають, що з Місяця Земля здається блакитною. Тієї ночі я була згодна з ученими. Я б намалювала Землю блакитною, обважнілою від сліз. Де ж тато? Я заплющила очі.

Щось торсало мене за плече. Я розплющила очі. У вагоні стало світліше. Наді мною стояв Андрюс і намагався розштовхати мене носом черевика. Він приклав палець до губ і кивнув головою вбік. Я озирнулася на маму. Вона спала, туго кутаючись у пальто. Йонаса не було. Я стала роззиратися на всі боки: де ж він? Андрюс знову мене підштовхнув і махнув рукою вперед.

Я встала і стала пробиратися до виходу, переступаючи через людські клунки. Йонас стояв у дверях вагона, притискаючись до одвірка.

- Андрюс сказав, що годину тому прийшов довгий потяг. Хтось каже, що там чоловіки, - прошепотів Йонас.

- Може, там тато?

- А хто тобі про це сказав? - спитала я Андрюса.

- Та нехай, - сказав він. - Ходімо наших батьків шукати.

Я глянула вниз із дверей. На обрії щойно показалося сонце. Якщо тато справді на цьому вокзалі, я хотіла його знайти.

- Я піду й скажу, що змогла дізнатися, - сказала я. - А де той потяг?

- Позаду, - сказав Андрюс. - Тільки ти не ходи. Я піду.

- Але ж як ти знайдеш нашого батька? Ти ж не знаєш, який він! - різко відказала я.

- Ти завжди така люб'язна? - поцікавився Андрюс.

- Може, ви б обое пішли? - запропонував Йонас.

- Я й сама можу, - сказала я. - Знайду тата і приведу до нас.

- Це безглуздо! Ми гаємо час. І чого я тебе розбудив? - сказав Андрюс.

Я визирнула з вагона. Охоронець був метрах у тридцяти, стояв спиною до нас. Я звисила ноги і тихо спустилася на землю, пролізла під потяг. Андрюс мене перегнав. Раптом ми почули скрик – це стрибнув Йонас. Андрюс схопив його, і ми пірнули під потяг, спробували сховатися за колесо. Енкаведист зупинився й озирнувся.

Я заткнула Йонасові рот. Ми зіщулилися за колесом, затамували подих. Офіцер пішов далі.

Андрюс висунувся на другий бік і помахав нам: вилазьте сюди. Я виповзла. З другого боку нашого вагона був напис російською.

– «Злодії та повії», – прошепотів Андрюс, – ось що тут написано.

Злодії та повії. У цьому вагоні – наші матері, учителька, бібліотекарка, літні люди, новонароджене маля. Злодії та повії! Йонас подивився на напис. Я взяла його за руку, радіючи, що він не вмів читати російською. Я шкодувала, що він не лишився у вагоні.

За нашим потягом стояв ще один ешелон червоних вагонів для худоби. Але двері там були зачинені на великі засуви. Ми роззирнулися, тоді вскочили під другий потяг, уникаючи нечистот на колії. Андрюс постукав у підлогу коло діри, що правила за туалет. З'явилася якась тінь: хтось визирнув до нас.

– Як твого батька звати? – спитав мене Андрюс.

– Костас Вілкас, – швидко відповіла йому я.

– Ми шукаємо Пятраса Арвідаса і Костаса Вілкаса, – прошепотів Андрюс до незнайомця.

Голова зникла. Ми почули човгання. Через якийсь час незнайомиць висунувся знову.

– У нашому вагоні нема. Будьте обережні, дітки. Поводьтеся дуже тихо.

Ми бігали від вагона до вагона, обминаючи нечистоти, стукаючи.

Щоразу, коли голова, яка висовувалася до нас, зникала, у мене в животі все напружувалося.

– Ну будь ласка, будь ласка... – благав Йонас. А потім ми йшли далі; незнайомці нас просили бути обережними й переказати вітання їхнім близьким людям. Ми дійшли до сьомого вагона. Ще один чоловік пішов у вагон. Там запала тиша.

– Ну будь ласка, будь ласка... – бурмотів Йонас.

– Йонасе?

– Татку! – ми намагалися не закричати. Почулося, як сірник чиркнув об дошку. Із діри висунулося татове обличчя. Воно здавалося сірим, під одним оком у нього був великий синець.

- Татку, ми он у тому вагоні, - почав Йонас. - Ходи до нас!

- Тихіше, - сказав тато. - Я не можу. І вам тут не треба бути. Де ваша мама?

- У вагоні, - відказала я. Мені було радісно, хоча я і вжахнулася, побачивши татове опухле, розбите лице. - А ти як?

- У мене все гаразд, - сказав він. - А ви як, як мама?

- У нас все гаразд, - сказала я.

- Вона не знає, що ти тут, - сказав Йонас. - Ми хотіли тебе знайти. Татку, вони вломилися в наш дім і...

- Я знаю. Наш потяг будуть чіпляти до вашого.

- А куди нас везуть? - спитала я.

- Напевне, до Сибіру.

Сибір? Такого просто не може бути. Сибір на іншому кінці світу. Там же нічого немає! Я чула, як тато щось каже до когось у вагоні. З діри висунулася його рука, в ній було щось зім'яте.

- Ось, візьміть куртку і шкарпетки. Вам знадобляться.

Усередині почувся ще якісь звуки. Тато спустив нам ще один піджак, дві сорочки і ще шкарпетки. Потім - великий шмат шинки.

- Діти, поділіть це і з'їжте, - сказав тато.

Я, вагаючись, дивилася на шинку, яку тато простягав нам у ту діру, яка використовувалась як туалет.

- Зараз же в рот покладіть! - наказав тато.

Я поділила шмати на чотири частини і дала по одній Йонасові й Андрюсові. Останній шматок поклала в кишеню сукні - для мами.

- Ліно, оце передай, будь ласка, мамі. Скажи, що, коли буде необхідність, вона зможе це продати, - з діри висунулася татова рука: він простягав мені свою золоту обручку.

Я так і залякла, просто стояла й дивилася.

- Ліно, ти зрозуміла? Скажи їй, що це можна продати, якщо будуть потрібні гроші!

Я хотіла сказати йому, що ми вже викупили Йонаса за кишеньковий годинник, але лише кивнула й наділа обручку на великий палець. Проквітнути шинку я не могла: в горлі стояв клубок.

- Пане, - сказав Андрюс, - а Пятраса Арвідаса у вас у вагоні немає?

- На жаль, синку, немає, - відказав тато. - Це дуже небезпечно. Повертайтеся до свого вагона!

Я кивнула.

- Йонасе!

- Так, тату! - сказав Йонас, зазираючи в діру.

- Ви дуже сміливі - не побоялися сюди прийти. Тримайтеся разом! Я знаю, ти добре подбаєш про матір і сестру, поки я не можу бути з вами.

- Подбаю, татусю, обіцяю! - сказав Йонас. - Коли ми побачимося?

Тато замислився.

- Не знаю. Маю надію, скоро.

Я притискала до себе купу одягу. По щоках покотилися сльози.

- Не плач, Ліно. Тримай себе в руках, - сказав тато. - Ти можеш мені допомогти.

Я подивилася на нього.

- Розумієш? - тато з ваганням поглянув на Андрюса. - Ти можеш мені допомогти знайти вас, - прошепотів він. - Я зрозумію, що це ти... так само як ти впізнаєш руку Мунка. Але будь дуже обережна!

- Але... - непевно почала я.

- Я люблю вас обох. Перекажіть мамі, що я її кохаю. Скажіть, хай подумає про дуб. Моліться, діти, і я вас чутиму. Моліться за Литву. А тепер біжіть назад. Швидко!

В очах, у грудях мені пекло. Я пішла, але ледь не впала.

Мене підхопив Андрюс.

- Ти як? - спитав він. Його обличчя було стурбоване, лагідне.

- Усе нормально, - сказала я, швидко витерла очі й вивільнилася з його рук. - Ходімо твого батька шукати.

- Ні. Ти ж чула, що тобі батько сказав. Біжи назад швиденько. Перекажи мамі його слова.

- А твій батько?

- Я ще кілька вагонів прогляну. Зустрінемося в кінці вагона, - сказав він. - Тільки йди, Ліно. Не гай часу.

Я вагалася.

- Ти боїшся йти сама?

- Ні! Не боюся, - сказала я. - Батько сказав, що ми маємо триматися разом, але ми підемо самі. - Я схопила Йонаса за руку. - Ми ж без нього дійдемо, так, Йонасе?

Йонас побіг за мною, спотикаючись і озираючись через плече до Андрюса.

12

- Стояти! - скомандував голос.

Ми були так близько, майже під нашим вагоном. Енкаведистські чоботи покрокували в наш бік. Я сховала в кулак палець із татовою обручкою.

- Давай! - прикрикнув голос.

Ми з Йонасом вилізли з-під вагона.

- Ліно! Йонасе! - закричала мама, визиравши з вагона.

Офіцер націлився з гвинтівки на маму, даючи їй знак мовчати. Потім почав ходити навколо нас, дедалі звужуючи коло.

Я відчула, як до мене притискається Йонас. Я стисла кулак міцніше, сподіваючись, що охоронець не помітить татової обручки.

- Ми оце випадково в туалет впустили, - збрехала я, показуючи йому купу одягу. Мама переклала мої слова російською.

Офіцер подивився на шкарпетки нагорі тої купи. Схопив Йонаса, став обшукувати його кишені. Я подумала про шинку. Як я цей шматок поясню, якщо тут усі такі голодні? Охоронець штовхнув нас обох на землю. Став махати дулом гвинтівки перед нашими обличчями, щось вигукуючи по-російськи. Я скулилася біля Йонаса, не зводячи очей з дула. Заплющила очі. Благаю, не треба... Він пхнув чоботом гравій нам на ноги, а потім сплюнув своє «Давай!» - і показав на наш вагон.

Мамине обличчя було сіре. Вона цього разу не змогла приховати від мене страх. Її руки тремтіли, вона майже задихалася.

- Вас могли вбити!

- У нас усе добре, мамо, - оголосив Йонас. Його голос тремтів. - Ми ходили шукати тата.

- Де Андрюс? - із-за маминих плечей визирала пані Арвідене.

- Він із нами ходив, - пояснила я.

- Але де ж він? - питала його мати.

- Він хотів знайти свого тата, - сказала я.

- Його тата? - вона важко зітхнула. - Ну чого він мені не вірить? Я ж казала йому, що його батько... - вона відвернулася і розплакалась.

Я розуміла, що ми зробили страшну помилку. Ми не повинні були залишати Андрюса самого.

- Ми його знайшли, мамо! Ми знайшли тата! - сказав Йонас.

Навколо нас зібралось багато людей. Вони хотіли знати, скільки в тому ешелоні чоловіків і чи не бачили ми їхніх близьких.

- Він сказав, що ми ідемо до Сибіру, - розповів Йонас. - І дав нам шинки. Ми трое поїли, але залишили й тобі. Ліно, дай мамі шинку.

Я дістала з кишені мамину частку.

Вона побачила в мене на пальці обручку.

- Це на випадок, якщо будуть потрібні гроші, - сказала я. - Тато сказав, що можеш її продати.

- І сказав, щоб ти згадала про дуб, - сказав Йонас.

Мама зняла з мого пальця обручку і приклала до губ. І заплакала.

- Не плач, матусю! - сказав Йонас.

- Дівчинко! - закричав лисий. - А що ти ще поїсти принесла?

- Ліно, дай цей шматок панові Сталасу, - сказала мама. - Він голодний.

Пан Сталас. У лисого є прізвище. Я пішла до нього. Його охлялі руки були всі в зелено-фіолетових синцях. Я простягла йому шинку.

- Це ж для твоєї мами, - сказав він. - Що ще в тебе є?

- Оце і все, що він мені дав.

- Скільки вагонів у тому потязі?

- Не знаю, - сказала я. - Може, двадцять.

- Він сказав, що ми ідемо до Сибіру?

- Так.

- Мабуть, твій батько має рацію, - сказав він.

Мама вже плакала не так сильно. Я знову простягла їй шинку.

- Це для твоєї мами, - сказав лисий чоловік. - Простеж, щоб вона з'їла. Я все одно шинки не люблю. А зараз дай мені спокій.

- Він не хотів із нами йти, - пояснював мій брат пані Арвідене. - Вони з Ліною почали сперечатись, і він сказав, що піде перевірити ще кілька вагонів.

- Ми не сперечалися, - втрутилася я.

- Якщо вони його знайдуть надворі й дізнаються, що він - син офіцера... - пані Арвідене затулила обличчя руками.

Сивий чоловік похитав головою і став накручувати свій годинник. Я почувалася винною. Ну чому я не залишилася, не наполягла, щоб Андрюс повертався з нами? Я визирнула з вагона, сподіваючись його побачити.

Двоє радянських потягли платформою священника. Руки в нього були зв'язані, ряса забруднилася. За що священника? Та й нас усіх - за що?

13

Сонце встало - і температура у вагоні швидко зростала. Сирий запах сечі й випорожнень огортав усе брудною ковдрою. Андрюс не повертався, і пані Арвідене плакала так, що мені було страшно. Від провини я почувалася жахливо.

До вагона підійшов охоронець і приніс відро води й відро баланди.

Усі кинулися до тих відер.

- Стійте! - сказала панна Грибайте, ніби до учнів у класі. - Ми всі маємо взяти потрошку, щоб усім вистачило!

Сірувата баланда нагадувала харч для худоби. Деякі діти відмовлялися її їсти.

Йонас знайшов те, що передала мамина двоюрідна сестра Регіна. У пакунку була маленька ковдра, ковбаса і кексик. Мама роздала всім по маленькому шматочку. Немовля й далі плакало. Она вже так само кричала й звивалася, як і дитина, котра й далі не їла і з рожевої стала якоюсь червонястою.

Минали години. Андрюса й далі не було.

Мама сіла коло мене.

- А який вигляд мав твій тато? - спитала вона, розгладжуючи мені коси й обіймаючи за плече.

- Непоганий, - збрехала я і поклала руку мамі на плече. - А чому нас забирають? Тому що тато працює в університеті? Це ж безглуздя якесь.

Лисий застогнав.

- Ну от він, - прошепотіла я. - Він же не викладач. Він простий колекціонер марок - і його везуть у Сибір.

- Він не простий колекціонер, - ледь чутно відказала мама. - Тут я не маю жодного сумніву. Він знає забагато.

- А що ж він знає?

Мама зітхнула, похитала головою.

- У Сталіна є план, моя хороша. Кремль зробить усе, щоб його втілити. Ти це розумієш. Він хоче забрати Литву в Радянський Союз, то він нас тимчасово вивозить.

- Але чому нас? - спитала я. - Вони вже торік увійшли в Литву. Хіба ім цього мало?

- Не лише з нами так, любя. Я гадаю, те саме коїться і в Латвії, Естонії, Фінляндії. Це дуже складно, - сказала мама. - Спробуй відпочити.

Я була дуже втомлена, але сон до мене не йшов. Я гадала, чи не іде зараз у якомусь потязі моя двоюрідна сестра Йоана. Може, вона там, де тато? Тато казав, що я можу йому допомогти, але як - коли ми справді ідемо до Сибіру? Я задрімала, думаючи про Андрюса, намагаючись побачити його лице.

Мої ноги самі зупинилися біля цієї роботи. Обличчя. Абсолютно чарівне, не схоже ні на що з того, що мені доводилося бачити. Портрет молодого чоловіка. Вуглиною. Кутики губ на портреті підіймались, але, попри усмішку, в цьому обличчі стояв такий біль, що мої очі наповнилися слізьми. Півтони у волоссі були дуже делікатно прописані, але водночас створювали чіткий контраст. Я підійшла ближче роздивитися, як це зроблено. Бездоганно. Як художник зумів зробити такі різкі тіні, ніде не залишивши пропуску чи відбитка пальця? Що це за художник, хто на портреті? Я подивилася на підпис - Мунк.

- Панночко, не відставайте, будь ласка. Це з іншої експозиції, - сказав екскурсовод.

Дехто з учнів потім нарікав. Ну як можна скаржитися, що тебе ввели до художнього музею?! Я на цю екскурсію кілька місяців чекала.

Туфлі екскурсовода цокотіли по плитці підлоги. Мое тіло йшло вперед, але думкою я залишалася біля тієї картини, дивилася на те обличчя. Я потерла пальці. Злегка, але впевнено. Я не могла дочекатися, щоб спробувати.

Я сіла за стіл у своїй кімнаті. Відчувала, як бринить у руці вуглина від руху папером. Від її шурхоту поза шкірою бігли мурашки. Я закусила губу. Провела середнім пальцем по краю, пом'якшуючи жорстку лінію.

Не зовсім так само, але майже.

Я, водячи пальцем по пилу на підлозі, написала це прізвище – Мунк. Його картину я завжди впізнаю. А тато – мою. Ось що він мав на увазі. Він зможе знайти мене по намальованих слідах.

14

Коли я прокинулася, у вагоні було темно. Я вийшла в передню частину і висунулася, щоб подихати. Волосся розвіював вітер. Навколо мого обличчя неслася хвиля повітря, і я глибоко дихала. Захрускотів гравій. Я підвела голову, очікуючи побачити охоронця. Нікого не було. Знову хрускнув гравій. Я опустила голову й глянула під потяг. Біля колеса скулилася темна постать. Вона простягнула до мене закривавлену руку, рука тремтіла. Я сахнулася і вже потім зрозуміла.

Андрюс.

Я озирнулася до мами. Її очі були заплющені, вона пригортала Йонаса. Я поглянула на платформу. Енкаведисти марширували на відстані десь двох вагонів, віддаляючись. Дівчинка з лялькою сиділа на колінах біля дверей. Я приклала палець до губ. Вона кивнула. Я звислася з вагона, намагаючись діяти безгучно. Серце калатало, я пам'ятала націлене на мене дуло гвинтівки.

Я підійшла ближче й зупинилася. Десь поза платформою проїхала вантажівка, і її фари якусь мить пробігли понад вагоном. Андрюс дивився в одну точку, обличчя в нього було сине, розбите. Запухлі очі. Закривавлена сорочка, розсічені губи. Я присіла біля нього.

– Іти можеш?

– Трохи, – сказав він.

Я визирнула подивитися, що роблять вартові. Вони стояли колом і курили за чотири вагони від нас. Я злегка постукала в підлогу коло туалетної діри.

Висунулася та жінка, яка бурчала. Широко, нажахано розкрила очі.

– У мене Андрюс. Його треба посадити назад на потяг.

Вона остовпіло дивилася на мене.

– Чуєте? – прошепотіла я. – Його треба затягти назад. Ну ж бо!

Жінка сховалась. У вагоні почувся якийсь рух, а я озирнулася до вартових. Тоді перекинула закривавлену Андрюсову руку через плече, обхопивши його за пояс. Ми підвелись, обережно рушили до дверей. Сивий чоловік висунувся і дав нам знак: чекайте. Андрюс повис на моєму плечі, аж коліна в мене підігнулися. Я не знала, наскільки довго зможу його протримати.

- Уперед! - сказав сивий.

Я перекинула Андрюса чоловікові, і той разом з іншими потяг його у вагон.

Я озирнулася, що роблять вартові. Щойно поворухнулася, вони розвернулись і пішли до мене. Я у відчаї роззиралася, куди сховатися. Схопилася за дно вагона, вперлася в щось ногами, повисла під вагоном. Тупіт чобіт наближався, наближався, ось уже біля колеса. Я заплющила очі. Вони говорили російською. Чиркнув сірник, освітив чобіт вартового. Вони тихо перемовлялися. Руки в мене затремтіли, я судомно трималася. Ну швидше. Руки пітніли. Триматися міцно було важко. Ідіть. Мої м'язи горіли. Вартові все балакали. Ну будь ласка. Я закусила губу. Проходьте! Десь гавкнув пес. Вартові пішли в той бік.

Мама й сивий затягли мене назад. Я вдарилась об відчинені двері, судомно віддихуючись. Дівчинка з лялькою приклала палець до губ і кивнула.

Я подивилася на Андрюса. Кров запеклася коло його зубів і в кутиках губ. Щелепа напухла. Я ненавиділа їх - і Радянський Союз, і НКВД. Я посіяла в серці зерно ненависті. Я поклялася, що воно виросте в могутнє дерево і коріння його задушить їх усіх.

- Як вони могли таке зробити? - спитала я вголос і роззирнулася вагоном. Усі мовчали. Як ми можемо захищати себе, коли всі настрашені й бояться промовити слово?

Говорити маю я. Я все запишу, замалюю. Я допоможу татові знайти нас.

Андрюс заворушив ногами. Я поглянула на нього.

- Дякую, - прошепотів він.

15

Я здригнулась і прокинулася поряд із Йонасом і Андрюсом. Двері вагона були замкнені. Люди почали панікувати.

Із двигунів зі свистом вилітала пара.

- Будь ласка, не рухайтесь без крайньої потреби, - звеліла панна Грибайте. - Треба, щоб завжди був доступ до туалету.

- Пані бібліотекарко, ви нам казку розкажете? - стала просити дівчинка з лялькою.

- Мамо, - запхивькав хтось малий, - мені страшно. Увімкни світло!

- Ні в кого ліхтаря немає? - спитав хтось.

- Ага, а в мене в кишені ще й обід із чотирьох страв, - буркнув лисий.

- Пане Сталасе, - сказала мама, - будь ласка, не треба: ми всі стараємося як можемо.

- Дівчинко, - розпорядився він, - визирни в оту дірку і розкажи, що там видно.

Я пішла в передню частину вагона й підтяглася.

- Сонце встає, - сказала я.

- Поезії не треба, - буркнув лисий. - Що там діється?

Паровоз знову свиснув, потім клацнув.

- Енкаведисти йдуть із гвинтівками понад поїздом, - сказала я. - Ще якісь люди в темних костюмах дивляться на вагони.

Ми відчули, як потяг смикнувся й рушив.

- Усюди на платформі лежать речі, - сказала я. - І багато іжі.

Люди застогнали. Станція була така моторозна, порожня, застигла, всіяна залишками того хаосу, який не так давно панував там. Тут і там валялося непарне взуття, виднів костур, відкрита дамська сумочка, осиротілий плюшевий ведмедик.

- Виїжджаємо зі станції, - розповіла я. Я витягла шию і подивилася вперед. - Там люди, - повела я далі. - І священник. Він молиться. Чоловік тримає велике розп'яття.

Священик підвів погляд, махнув кадилом і перехрестив наш потяг, який котив повз нього.

Він прийшов провести нас в останню путь.

Поки ми їхали, я розповідала про все, що видно з вікон. Про Неман, великі храми, будівлі, вулиці, навіть дерева. Люди схлипували. Литва ніколи не видавалася такою прекрасною. Квіти буяли неймовірними кольорами на тлі

червеного пейзажу. А ми їхали крізь нього, і на вагоні нашому було написано: «Злодії та повії».

Минуло дві години, і потяг став сповільнюватися.

- Ми підходимо до станції, - сказала я.

- Що там написано на знаку? - спитав лисий.

Я почекала, доки потяг наблизиться.

- «Вільнюс». Ми... у Вільнюсі, - тихо промовила я.

Вільнюс. Столиця. Ми вчили в школі історію. Шістсот років тому великому князеві Гедиміну наснився сон. Він побачив залізного вовка, який стояв на високому пагорбі. Він спитав у жерця про цей сон, і той сказав князеві, що залізний вовк - знак великого, прекрасного й могутнього міста.

- Ліно, чи можна з вами поговорити?

Останні з моїх однокласників уже виходили. Я підійшла до столу вчительки.

- Ліно, - промовила вона, склавши руки на столі, - як видається, ви більше любите спілкуватися, ніж учитись.

Вона відкрила теку, що лежала перед нею. Шлунок у мене підкотився до горла. У теці лежали записки, які я писала однокласницям, із картинками. Зверху лежав малюнок із грецьким ню і портрет нашого красеня історика.

- Оце я знайшла серед сміття. Я поговорила з вашими батьками.

Руки в мене затрусилися.

- Я перемальовувала фігуру з бібліотечної книжки...

Вона підняла руку, зупиняючи мене.

- Ви не лише любите спілкуватися - ви, до того ж, обдаровані художньо. Ваші портрети... - вона трохи помовчала, крутячи в руках малюнок. - захоплюють. У них помітна не по ваших роках глибока емоція.

- Дякую, - видихнула я.

- Гадаю, ваш талант нам далі розвивати не до снаги. Однак у Вільнюсі є літня програма...

- У Вільнюсі?! - Вільнюс від Каунаса в кількох годинах їзди.

- Так, у Вільнюсі. Наступного року, коли вам мине шістнадцять, ви зможете спробувати свої сили, щоб вас туди взяли. Якщо приймуть, то будете там навчатися з найбільш обдарованими художниками Північної Європи. Вас би таке зацікавило?

Я щосили постаралася проковтнути хвилювання, щоб спромогтися на слово:

- Так, пані Пранене, мені було б цікаво.

- То я хотіла б вас рекомендувати. Ви заповните зголошення і надасте зразки вашого малювання, - сказала вчителька, передаючи мені теку з записками й малюнками. - І ми якнайшвидше відправимо їх у Вільнюс.

- Дякую вам, пані Пранене! - сказала я.

Учителька всміхнулася й відкинулася на спинку стільця.

- Мені й самій приємно, Ліно. Маєте талант. У вас попереду великі успіхи.

Хтось виявив розхитану дошку за речами в задній стінці. Йонас підповз туди й відхилив ту дошку.

- Що видно?

- Там якийсь чоловік за деревами, - сказав Йонас.

- Партизани! - сказав лисий. - Вони намагаються нам допомогти. Приверни його увагу.

Йонас висунув з-за дошки руку й спробував помахати партизанові.

- Він іде сюди, - сказав Йонас. - Тихо!

- Вони відчіпляють вагони з людьми, - сказав чоловічий голос. - Ділять ешелон на два.

Він побіг назад до лісу.

На віддалі пролунали постріли.

- Куди везуть чоловіків? - спитала я.

- Може, до Сибіру, - сказала пані Рімене. - А нас - кудись іще.

Мені більше подобалося думати про Сибір, коли вже тата везуть туди.

Брязкав і рипів метал. Потяг розділяли. А потім почувся інший звук.

- Слушайте, - сказала я. - Чоловіки!

Звук гучнішав, гучнішав. Вони співали - на весь голос. Андрюс приєднався, і мій братик, і сивий чоловік. І, врешті, лисий також - усі співали наш гімн: «Литво, вітчизно наша, ти земля героїв...»

Я заплакала.

Голоси мужчин із тих, інших вагонів звучали гордо й упевнено. Батьки, брати, сини, чоловіки. Куди вони ідуть? А ми куди – жінки, діти, старі, скалічені?

Я витирали сльози носовичком і дозволила іншим теж ним скористатися. Коли мені його повернули, я замислено подивилася на нього. На відміну від паперу, носовичок без шкоди переходить з рук у руки. На ньому я малюватиму для тата.

Поки я обмірковувала свій план, жінки у вагоні весь час клопоталися немовлям, яке, здається, не годувалося. Пані Рімене вмовляла Ону не здаватись і пробувати знову й знову:

– Давай, давай, люба!

– Що там таке? – спитала мама в темряву вагона.

– Она, – сказала пані Рімене. – У неї протоки забиті, і вона занадто зневоднена. Дитина не може ссати.

Попри всі намагання пані Рімене, здається, нічого не допомагало.

Ми їхали день за днем, зупиняючись невідомо де. Енкаведисти намагалися зробити так, щоб нас ніхто не побачив, а поспішати їм не було куди. Ми з нетерпінням чекали тих денних зупинок. Лише тоді відчинялися двері, і ми мали світло й свіже повітря.

– Одна людина! Два відра. Трупи є? – питали охоронці.

Ми домовилися виходити по відра по черзі, щоб кожен міг отримати змогу вийти з вагона. Сьогодні була моя черга. Я мріяла про те, що побачу блакитне небо і відчую сонце на обличчі. Але перед тим пішов дощ. Ми всі зібралися й стали підставляти кухлі та всілякі посудини, щоб набрати дошової води.

Я закрила парасольку, струшуючи воду на хідник. З ресторану вийшов добродій у костюмі й швидко відскочив від крапель убік.

– Ой, даруйте, пане!

– Не турбуйтеся, панно, – сказав чоловік, кивнув і торкнувся капелюха.

З ресторану дихнуло запахом смаженої картоплі та м'яса з приправою. Вийшло сонце, позолотивши бетон і зігрівши мені потилицю. Чудово – вечірній концерт у парку не скасують. Мама хотіла зібрати кошик, щоб ми разом повечеряли на траві під місяцем.

Крутячи парасольку, щоб застібнути, я аж підскочила: на мене з калюжі під ногами дивилось обличчя. Я розсміялася: це ж я! – й усміхнулася до свого відображення. Краї калюжі виблискували на сонці, і навколо мого обличчя виходила гарна рамка. Раптом позаду мого відображення щось змінилося: наче якась тінь з'явилася. Я озирнулася. Із хмар вигиналася дугою пастельна веселка.

Потяг сповільнював хід.

– Швиденько, Ліно. Відра в тебе? – спитала мама.

– Так, – я підійшла до дверей. Коли потяг зупинився, я стала чекати на звук: чоботи й брязкіт. Двері прочинилися.

– Одна людина! Два відра. Трупи є? – крикнув енкаведист.

Я кивнула, готуючись вийти.

Охоронець відступив, і я стрибнула з вагона. Послизнулася на затерплих ногах і впала в грязюку.

– Ліно, як ти? – почувся мамин голос.

– Давай! – гаркнув охоронець, за чим видав довгу російську лайку і плюнув на мене.

Я встала й подивилася вздовж ешелону. Небо було сіре. Дощ не стихав. Почула крик – і побачила, як у багнюку викинули бездиханне дитяче тіло. Жінка хотіла стрибнути за тілом дитини. Її вдарили прикладом в обличчя. Викинули ще одне тіло. Смерть почала збирати свій урожай.

– Не стій, Ліно, – сказав із вагона сивий. – Швиденько там з відрами.

У мене було таке відчуття, ніби я марю в лихоманці. У голові паморочилося, ноги не слухались. Я кивнула й подивилася вгору, у вагон. На мене дивилося одне поверх одного кільця облич.

Брудні обличчя. Андрюс курил і дивився в інший бік. Синці в нього ще не минулися.

З-під вагона текла сеча. Дитина Они кричала. Я бачила мокре зелене поле. «Іди сюди, – казало воно. – Біжи!»

Може, і треба, подумала я. «Ну ж бо, Ліно!»

– Що з нею? – почувлось у вагоні.

«Біжи, Ліно!»

Відра вислизнули з моїх рук. Я побачила, як з ними пошкандибав Андрюс. Я просто стояла і дивилася на поле.

- Ліночко, повертайся, - просила мама.

Я заплющила очі. Дощ хлюпав на моїй шкірі, волоссі. Я бачила татове лице, яке визирає з освітленої сірником діри в підлозі вагона. «Я зрозумію, що це ти... так само як ти впізнаєш руку Мунка».

- Давай!

Наді мною нависло обличчя енкаведиста. Він дихав перегаром. Він схопив мене під руки і вкинув у вагон.

Повернувся Андрюс із відром води й відром сірої баланди.

- Сподіваюся, ти добре скупалася, - сказав він.

- Що ти там бачила, дівчинко? - допитувався лисий.

- Я... я бачила, як енкаведисти викидали з потяга мертві тіла в багнюку. Двох дітей...

Люди тихо охнули.

Двері вагона захряснулися.

- А скільки було тим дітям? - тихо спитав Йонас.

- Не знаю. Вони далеко були.

Мама в темряві розчісувала мое мокре волосся.

- Мені хотілося бігти, - прошепотіла я їй.

- Можу тебе зрозуміти, - відказала мама.

- Можеш?

- Ліно, ну як же не зрозуміти бажання втекти звідси? Але, як твій тато сказав, нам треба триматися разом. Це дуже важливо.

- Але ну як же вони просто вирішили, що ми худоба якась? Вони ж нас навіть не знають, - сказала я.

- Ми знаємо, хто ми, - сказала мама. - Вони неправі. І ніколи не давай їм переконати нас у чомусь іншому. Ти зрозуміла?

Я кивнула. Але також і розуміла, що деяких людей уже переконали. Я бачила, як вони з безнадійними обличчями затуляються руками перед охоронцями. Мені хотілося всіх їх намалювати.

- Коли я поглянула на вагон знадвору, всі здалися мені хворими, - зізналася я мамі.

- Але ми не хворі, - сказала мама. - Ми не хворі. Скоро ми знову будемо вдома. Коли решта світу дізнається, що коїть Радянський Союз, цьому покладуть край.

Що, правда?

18

Ми не були хворі, а от інші люди - так. Щодня на зупинці ми визирали з вагона й лічили викинуті тіла. Щоразу їх ставало дедалі більше. Я помітила, що Йонас відстежує кількість дітей, ставить позначки камінцем на дошці підлоги. Я дивилася на ці позначки й уявляла над кожною намальоване личко: волосся, очі, ніс, рот...

Люди прикидали, що ми рухаємося на південь. Той, кого ставили на чатах біля діри, вигукував, що написано на знаках і табличках, коли ми їх проїжджали. Від тремтіння вагона в мене затерпли ноги. Від смороду голова обважніла, а все тіло страшенно свербіло. Воші кусали понад лінією волосся, за вухами, під пахвами.

Ми проїхали Вільнюс, Мінськ, Оршу, Смоленськ. Міста я записувала чорнилом на носовичку. Щоразу, коли відчинялися двері й з'являлося світло, я додавала деталей і знаків, які тато розпізнає: наші дні народження, був там і vilkas - вовк. Малювала я лише посередині, а довкола зобразила багато рук, які торкаються пальцями. Під тими руками я написала «передайте далі» і намальовала литовську монетку. Коли носовичок скласти, напису не було видно.

- Малюеш? - прошепотів сивий чоловік, який накручував годинник.

Я підскочила.

- Я не хотів тебе налякати, - сказав він. - Я не скажу нікому.

- Я б хотіла передати це батькові, - сказала я тихо. - Щоб він міг нас знайти. Гадаю, я б могла б передати цей носовичок так, щоб він урешті дійшов до нього.

- Розумно, - сказав чоловік.

Він у цій дорозі ставиться до мене добре. Чи можна йому довіряти?

- Мені треба дати це комусь, хто міг би зрозуміти, що це важливо, і передав далі.

- Я б міг тобі допомогти, - сказав він.

Ми їхали вісім днів, а тоді потяг смикнувся і став сповільнювати рух.

Біля діри-віконечка чергував Йонас.

- Там ще один потяг. Їде в протилежний бік. Зупинився.

Наш вагон ледве тягся, дедалі втрачаючи швидкість.

- Їдемо повз нього. Там чоловіки. Вікна у вагонах відчинені, - сказав Йонас.

- Чоловіки? - перепитала мама. Вона швидко пробралася до вікна, помінялася з Йонасом місцями і щось крикнула по-російськи. Там відповіли. Її голос став енергійнішим, вона заговорила швидко, набираючи в груди повітря між запитаннями.

- Бога ради, жіночко! - сказав лисий. - Чи не могли б ви припинити бесіду й сказати, що діється? Хто це такі?

- Солдати, - сказала збуджено мама. - Вони ідуть на фронт. Між Німеччиною і СРСР війна. Німці входять у Литву! - крикнула вона. - Чуєте? Німці в Литві!

Люди у вагоні збадьорилися. Андрюс із Йонасом весело зарепетували. Панна Грибайте заспівала «Поверніть мене на Батьківщину!» Люди стали обійматися й кричати «ура».

Тільки Она мовчала. Її дитина померла.

19

Потяг із російськими солдатами поїхав далі. Двері відчинилися, Йонас вискочив із відрами. Я подивилася на Ону. Вона все прикладала мертву дитину ротиком до груді.

- Ні, - цідила вона крізь зуби, гойдаючись із боку в бік. - Ні. Ні.

Підійшла мама.

- О Боже! Мені так шкода!

- Ні! - закричала Она, притуляючи до себе немовля.

Мої пересохлі очі наповнилися гарячими слізьми.

- Ну чого плакати? - нарікав лисий. - Ви ж знали, що так буде. Що тут дитині їсти - вошей чи що? Ви всі - недоумки. Так воно й краще. Коли я помру, то, сподіваюсь, у вас стане розуму мене з'їсти, якщо вам так жити кортить.

Він і далі щось бурчав, бурмотів, сердився. Слів було не розібрати. Я чула тільки сам голос, який бився в мої вуха. Кров пульсувала в грудях, підіймалася шиєю до голови..

- БУДЬ ТИ ПРОКЛЯТИЙ! - крикнув Андрюс і, хитаючись, рушив на лисого. - Якщо ти, діду, зараз не стулиш пельку, я тобі язик вирву. Так і зроблю. Тобі оці радянські добренькими здадуться.

Ніхто нічого не сказав, ніхто не спробував зупинити Андрюса. Навіть мама. Мені стало легше, немов я сама вимовила ті слова.

- Ти ні про кого, крім себе, не думаєш! - не вгавав Андрюс. - Коли німці випхають Совети з Литви, ми тебе на коліях залишимо, щоб ніколи більше не бачити!

- Хлопче, ти не розумієш. Німці не розв'яжуть нашу проблему. Вони створять нову, - сказав лисий. - Оті чортові списки.. - пробурмотів він.

- Тебе ніхто слухати не хоче, ясно!

- Оно, любя, - сказала мама. - Дайте, будь ласка, дитину.

- Не віддавайте її їм, - благала Она. - Будь ласка.

- Ми не віддамо її охоронцям. Я обіцяю, - сказала мама. Вона востаннє оглянула маленьку, перевірила її серце й дихання. - Ми її загорнемо в щось красиве.

Она схлипнула. Я пішла до відчинених дверей віддихатися.

Повернувся Йонас із відрами.

- Чому ти плачеш? - спитав він, залазячи у вагон.

Я похитала головою.

- Ну що сталося? - не відступався Йонас.

- Маленька померла, - сказав Андрюс.

- Наша маленька? - тихо перепитав він.

Андрюс кивнув.

Йонас поставив відра. Він подивився на маму, в руках якої була сповита дитина, потім на мене. Присів, дістав із кишені камінець і поставив на підлозі ще одну позначку. На хвилю завмер, а потім почав бити каменем по тих позначках, дедалі сильніше й сильніше. Він так бив, що я злякалася, що брат може зламати руку. Я зробила рух у його бік. Андрюс зупинив мене.

- Нехай, - сказав він.

Я невпевнено подивилася на нього.

- Краще хай звикне, - сказав він.

До чого звикне - до нестримного гніву? Чи до такої глибокої печалі, немов з тебе вирвали серцевину й згодували тобі ж із брудного відра?!

Я подивилася на Андрюса, його обличчя ще залишалося опухлим. Він помітив мій погляд.

- А ти звик? - спитала я.

М'яз на його щелепі смикнувся. Він витяг із кишені недопалок цигарки й закурив.

- Так, - сказав він, випускаючи дим. - Я звик.

Люди обговорювали війну, казали, як німці нас порятують. Уперше лисий мовчав. Я гадала, чи не сказав він про Гітлера правду. Чи не вийде, що ми змінємо серп і молот на щось іще гірше? Здається, ніхто так не вважав. Тато міг би сказати напевне. Він завжди знає про всяку всячину, тільки от зі мною ніколи про це не говорив. А з мамою - так. Іноді вночі я чула з їхньої кімнати шепіт і бурмотіння. Я знала: це означає, що вони розмовляють про Совети.

Я подумала про тата. Чи знав він про війну? Чи знає, що в нас усіх воші? Що ми збилися до купи, і серед нас - мертве немовля? Чи знає, як я за ним сумую? Я стиснула в кишені носовичок, уявляючи собі татову усмішку.

- Ну не рухайся! - нарікала я.

- А в мене спина засвербіла, - лукаво всміхнувся тато.

- Ні, ти просто хочеш, щоб мені було складніше! - дражнилася я, намагаючись уловити його ясні блакитні очі.

- А я тебе перевіряю. Справжні художники повинні бути здатні вловити мить, - відказав тато.

- Але якщо ти не будеш сидіти спокійно, в тебе очі вийдуть косо! - мовила я, наводячи олівцем тінь по краю обличчя.

- А вони й так косі, - сказав тато й звів очі до перенісся. Я засміялася.

- Що чути від Йоани? - спитав тато.

- Останнім часом - щось нічого. Я їй надіслала малюнок того будиночку в Ніді, який їй минулого літа сподобався. Вона мені навіть не відписала. Мама каже, що вона картинку отримала, просто з навчанням клопоту має багато.

- Так і є, - сказав тато. - Вона ж, ти знаєш, хоче стати лікаркою.

Я знала. Йоана часто говорила про медицину й про те, що хоче вивчитися на педіатра. Вона постійно переривала мені малювання розповідями про мої сухожилля чи суглоби. А якщо я, до того ж, іще й чхала, Йоана одразу зачитувала мені список інфекцій, які мене до вечора заженуть у могилу. Минулого літа, коли ми були на канікулах у Ніді, вона познайомилася з хлопцем. Я щовечора чекала її розповідей про подробиці побачень. Йоані було вже сімнадцять, вона була мудра й досвідчена, а також мала книжку з анатомії, яка мене просто зачаровувала.

- Ну ось, - сказала я, завершуючи малюнок. - Що скажеш?

- А це що? - тато показав на папері.

- Мій підпис.

- Підпис? Та це якісь карлючки. Ніхто ж тут твое ім'я не розпізнає.

Я знизала плечима.

- А ти розпізнаєш! - сказала я.

20

Ми рухалися далі і проїхали Урал. Панна Грибайте пояснила, що Уральські гори - це межа Європи й Азії. Ми в'їхали в Азію, іншу частину світу. Люди казали, що ми прямуємо до Південного Сибіру - може, навіть до Китаю чи Монголії.

Три дні ми намагалися тихцем винести з вагона Онину дитину, але щоразу біля дверей перебував охоронець. У вагоні стояв нестерпний запах розкладання. Мене нудило.

Она врешті погодилася скинути мертву дитину в туалетну діру. Вона стояла над отвором на колінах, плакала і притискала до себе згорток.

- Ну заради Бога! - стогнав лисий. - Та приберіть її вже. Дихати нема чим.

- Тихо! - прикрикнула на нього мама.

- Не можу, - схлипувала Она. - Її розчавить на рейках...

Мама пішла до Они. Не встигла вона наблизитись, як панна Грибайте вихопила в Они сповиток і вкинула в діру. Я ахнула. Пані Рімене скрикнула.

- Ну от і все, - сказала панна Грибайте. - Таке завжди легше зробити сторонній людині.

Вона витерла руки об сукню й поправила волосся, зібране в гульку. Она обійняла маму й заплакала.

Йонас прив'язався до Андрюса, майже не відходив від нього. Він весь час ніби сердився і був зовсім не такий милий, як удома. Андрюс навчив його кількох російських жаргонних слів, які я чула від енкаведистів. Мене це лютило. Я розуміла, що колись трохи вивчу російську, але ця думка мені була ненависна.

Якось пізно ввечері я побачила, як обличчя Йонаса освітлює вогник цигарки. Коли я поскаржилася мамі, що він палить, та сказала дати йому спокій.

- Ліно, я щовечора дякую Богові, що в нього є Андрюс, і ти теж дякуй, - сказала вона.

Мій шлунок сам себе перетравлював. Голодні болі поверталися з безжальною регулярністю. Хоча мама й намагалася зробити так, щоб ми мали чіткий режим, я інколи дрімала вдень. Якось мої повіки вже стулялися, коли я почула крик у вагоні. Кричала жінка:

- Як ви могли? Чи ви здуріли?!

Я сіла й стала роззиратися: що ж діється? Над Йонасом і Андрюсом стояла панна Грибайте. Я постаралася пройти до них.

- Це ж Діккенс! Як ви посміли! Ви перетворюєтесь на таку худобу, за яку вони нас мають!

- Що сталося? - спитала я.

- Твій брат і Андрюс курять цигарки! - закричала вона.

- Мама знає, - сказала я.

- З книжок! - вона сунула мені в обличчя обкладинку.

- У нас цигарки закінчилися, - негучно сказав Йонас, - але в Андрюса був тютюн...

- Панно Грибайте, - сказала мама. - Я дам цьому раду.

- Оці радянські заарештували нас за те, що ми розумні, освічені люди. А курити сторінки книжок - це... От що скажете? - спитала панна Грибайте. - Де ви взяли цю книжку?

Діккенс. У мене у валізі були «Записки Піквікського клубу». Мені їх бабуся подарувала на Різдво, коли ще була жива.

- Йонасе! Ти взяв мою книжку. Як ти міг?!

- Ліно... - почала мама.

- Я взяв твою книжку, - сказав Андрюс. - Я винен.

- Так, ти винен! - сказала панна Грибайте. - Розбещуєш цього хлопчика. Як не соромно!

Пані Арвідене спала на іншому кінці вагона і не мала й гадки про те, що сталося.

- Ти - ідіот! - крикнула я Андрюсові.

- Я тобі нову книжку знайду, - сказав він.

- Не знайдеш! Це був подарунок! - сказала я. - Йонасе, мені цю книжку бабуся подарувала.

- Вибач, - сказав Йонас, опустивши очі. - Мені шкода.

- Атож! - крикнула я.

- Ліно, це я придумав, - сказав Андрюс. - Він не винен.

Я тільки відмахнулася. Ну чого хлопці завжди такі дурні?

21

Тижні. Я вже згубила лік часу в дорозі. Перестала дивитися, як із вагонів викидають трупи. Щоразу, коли потяг рушав, за ним лишалися на землі тіла. Що подумать люди, якщо їх побачать? Чи поховать їх, чи справді вважатимуть, що вони - злодії та повії?

Відчуття в мене було таке, наче гойдаюся на маятнику. Щойно мене заносило в найглибшу безнадію, маятник хитало до якихось маленьких радощів.

Одного разу, наприклад, ми зупинились одразу за Омськом. Там стояла маленька будочка. Мама підкупила охоронця, щоб її випустив. Прибігла з повним подолом чогось важкого. У вагоні опустилася на коліна й розстелила спідницю. Цукерки, іриски, льодяник, чорна лакриця, цілі гори жуйок та інших ласощів райдугою лягли перед нами, скочуючись на підлогу. Яскраві кольори - рожевий, жовтий, зелений, червоний - і для всіх! Діти верещали й стрибали від радості. Я вкинула в рот жуйку. У моєму роті вибухнув цитрусовий смак. Я розсміялась, а Йонас сміявся зі мною. А для дорослих знайшлися цигарки, сірники й чорний шоколад.

- Там не було хліба чи чогось такого з серйозної їжі, - пояснила мама, розподіляючи ці скарби. - І газет не було.

Діти радісно обіймали маму за ноги, дякували їй.

- Дурна жінка. Чого ви витратили власні гроші на нас? - спитав лисий.

- Бо ви голодні й утомлені, - сказала мама, даючи йому цигарку. - І я знаю, що ви б зробили таке для моїх дітей, якби їм це було треба.

- Та! - буркнув він і відвів очі.

Через два дні, виходячи з відрами, Андрюс знайшов овальний камінець, у якому зблискував кварц і ще якісь мінерали. Камінець ходив по руках: усі охали й ахали. Пані Арвідене жартома приклала його до пальця, щоб було схоже на камінь із коштовного персня.

- А ви не знали? - казала вона. - Я - принцеса вагона!

Ми сміялися. Люди всміхалися. Я майже не впізнавала їх. Я поглянула на Андрюса. Усе його лице освітлювала усмішка - і він неспізнано змінювався. Він був красивий з усмішкою.

22

Через шість тижнів і через три дні без харчів потяг спинився. Двері не відчинилися Лисий, який стежив за нашим пересуванням за табличками, помітними в діру-вікно, прикидав, що ми десь на Алтаї, на північ від Китаю. Я намагалася визирнути в щілину між дощок, але надворі було темно. Ми стали стукати в двері. Ніхто не прийшов. Я подумала про хлібину, яку тоді лишила на підвіконні, - ще теплу, пухку, просто з печі. Зараз би хоч шматочок. Ну хоч маленький.

Шлунок горів від голоду, в голові калатало. Я скучила за малюванням на справжньому папері, за світлом, при якому добре видно. Мене страшенно втомило постійне перебування серед людей. Їхній кислий віддих постійно відчувався на всьому тілі, на ліктях, колінах, на спині. Іноді хотілося просто всіх розштовхати, але це б не допомогло. Ми були наче сірники в маленькій коробочці.

Настав пізній ранок - і почулося клацання. Відчинили охоронці й сказали всім виходити. Нарешті. Від різкого денного світла я затремтіла всім тілом. На носовичку написала «Алтай».

- Ліно, Йонасе, приходьте й зачешіться! - сказала мама.

Вона розправила нам одяг, що було марною працею, і допомогла мені вкласти косу навколо голови короною. Від цього голова засвербіла ще дужче.

- Не забувай: нам треба триматися разом. Не відходьте, не розбрідайтеся. Ви зрозуміли?

Ми кивнули. Мама досі міцно стискала пальто під пахвою.

- Де ми? - спитав Йонас. - Нам води дадуть?

- Ще не знаю, - сказала мама, поправляючи вже своє волосся.

Вона дістала тюбик помади, яка дещо підтала, і слабкою рукою підвела губи. Йонас усміхнувся. Мама йому підморгнула.

Енкаведисти тримали гвинтівки наготові. Сонце зблискувало на гострих багнетях. Таким можна було проткнути людину за півсекунди. Панна Грибайте і пані Рімене спочатку допомогли вийти малим дітям, а за ними вийшли ми. Андрюс і сивий пан винесли з вагона лисого.

Були ми не на станції. То була широка, глибока долина, оточена лісистими пагорбами. Далі видніли гори. Небо ще ніколи не було мені таким синім, таким прекрасним. Від яскравого сонця доводилося затуляти очі. Я глибоко вдихнула й відчула, як свіже, чисте повітря наповнює мої забруднені легені. Енкаведисти вивели депортованих із кожного вагона, щоб ті посідали на траві групами на відстані не більш як десяти метрів від колії. Нам дали два відра баланди й води. Діти накиннулися на харч.

Уперше я побачила інших пасажирів. Тут були тисячі людей. Невже й ми мали такий жалюгідний вигляд? Маса литовців з пошарпаними валізами і напханими торбами висипали в долину, брудні, в сірому, запорошеному одязі, немовби кілька років прожили в канаві. Усі рухалися повільно, дехто не мав сил тягти свої речі. Мене ноги не слухались, і в більшості людей було так само. Багато хто згинався до землі під власною вагою.

- Треба потягнутися, перш ніж сісти, мій любий, - сказала мама. - У нас за останні тижні м'язи, напевне, охляли.

Йонас потягнувся. Вигляд у нього був немов у брудного жебрака. Його золотаве волосся прилипло до голови, позлипалося ковтунами, губи були сухі й розтріскані. Він поглянув на мене, і його очі стали великими. Я навіть уявити не могла, в якому стані перебувала. Ми сиділи на траві й почувалися немов у раю - порівняно з підлогою вагона трава видавалася периною. Але смикання поїзда ще не полишало мого тіла.

Я дивилася на людей з нашого вагона. Вони - на мене. Світло дня відкривало обличчя незнайомих, з якими ми шість тижнів ділили темний ящик. Она виявилася лише на кілька років старшою від мене. У машину біля лікарні її вкинули в темряві. Пані Арвідене була привабливіша за власну тінь. Вона мала дуже виразну фігуру, гладеньке темне волосся й повні губи. Пані Рімене була низенькою з товстими литками, приблизно маминого віку.

Люди намагалися спілкуватися з іншими групками, шукаючи рідних і друзів. Чоловік, який накручував годинник, підійшов до мене.

- Чи можу я позичити твій носовичок? - спитав він.

Я кивнула і швидко дала йому хусточку, згорнуту так, щоб приховати напис.

- Дякую, - сказав він, промокнувши ніс. Він розвернувся і пішов серед натовпу людей. Я побачила: він тиснув руку чоловікові, якого, вочевидь, упізнав - і передав йому носовичок, вклавши в долоню. Той промокнув носовичком лоба й поклав у кишеню. «Передайте далі», - подумала я, уявляючи, як хусточка переходитиме з рук в руки, доки дійде до тата.

- Елено, дивіться, - сказала пані Рімене. - Підводи.

Мама встала і глянула понад групами людей.

- Там з енкаведистами ще хтось. Вони ходять серед людей.

Андрюс зачесав своє хвилясте волосся пальцями. Він весь час роззирався, стежив за охоронцями, але не підводив голови. Певне, нервувався. Обличчя в нього зажило, але було жовтувате – синці ще не повністю зійшли. Чи впізнають вони його? А раптом витягнуть з юрби й уб'ють просто в нас на очах? Я перебралася ближче, намагаючись сховати його. Але Андрюс був вищий і ширший у плечах. Я бачила гострі леза багнетів і відчувала, як шлунок смикається від страху.

Она голосно заридала.

- Ану тихше, – звелів лисий. – Ти до нас увагу привертаєш.

- Не плач, будь ласка, – казав Андрюс, швидко поглядаючи то на Ону, то на охоронців.

Групу з переднього вагона загнали на дві підводи. Повезли. Я дивилася, як енкаведисти переходять від групи до групи. Вигляд ці люди мали дивний – то були точно і не литовці, і не росіяни. Шкіра в них була темніша, волосся чорне, і загалом виглядали вони скуйовдженими, наче дикими. Зупинилися біля ближчої групи і заговорили з енкаведистами.

- Елено, що вони кажуть? – спитала пані Рімене.

Мама не відповіла.

- Елено!

- Вони... – вона замовкла.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<https://www.litres.ru/ruta-shepet-s/pom-zh-s-rih-sut-nk-v/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примітки

1

Шанчяй (Шанці) - район Каунаса, відомий своїми казармами і тим, що там мешкали переважно військові.